

**„Женски покрети су активни и непрестано јачају“
Разговор са Јасмином Лукић водила Ана Коларић**

Јасмина Лукић је професорка на Одсеку за родне студије Централноевропског универзитета у Будимпешти. Бави се књижевношћу, посебно јужнословенским књижевностима, и феминистичком теоријом и критиком. Њене публикације укључују монографије *Метапроза: читање жанра*, и *Друго лице, прилози читању новијег српског песништва*. Са Џоаном Регулском (Joanna Regulska) и Даријом Завришек (Darja Zavrišek) уредила је зборник *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe (Жене и грађанско право у Централној и Источној Европи)*. Зборник *From Transnational to Translational: Literature, Gender, Translation* (Од транснационалног то преводног: књижевност, род и превођење) у припреми је за штампу у издавачкој кући CEU Press.

Били сте међу оснивачицама Центра за женске студије у Београду. Први једносеместрални курс почео је симболично 8. марта 1992. У оквиру издавачке делатности Центра покренут је феминистички (академски) часопис Женске студије у ком сте били главна уредница између 1995. и 2000. године. Како је и зашто настао часопис Женске студије? Зашто се редакција одлучила за такав назив часописа?

Оснивање Центра за женске студије у Београду било је за мене један од најважнијих догађаја почетком деведесетих година, на супрот ратовима који су већ увелико вођени, прво у Хрватској а потом у Босни. Крајем седамдесетих и током осамдесетих година бавила сам се професионално књижевном критиком и углавном писала о савременој поезији и прози. А током осамдесетих година живела сам паралелно у Загребу и Београду, и покушавала да делујем у обе средине. Но, рад у такозваном „главном току“ књижевности бивао је све напорнији због растућег национализма на обе стране. Зато је оснивање Женских студија за мене лично била необично важна иницијатива: то је био простор алтернативе који ми је био неопходан. Ја нисам била међу

предавачицама на првом једносеместралном курсу, али сам била међу слушатељкама, и придружила се групи која се, након великог успеха тог првог семестра, окупила са жељом да оснује Центар. У тој групи било је много изузетних жена. Биле су ту ветеранке феминистичког покрета у Југославији попут Соње Дрљевић, која је била покретачка снага целог пројекта, Жаране Папић која је у Центар донела своје велико теоријско знање и предавачко искуство, Лепе Млађеновић, која је повезивала велико теоријско знање и дугогодишњи феминистички активизам. Биле су ту још и Даша Духачек, која ће годинама успешно водити Центар, Марина Благојевић, Неда Божиновић, Биљана Дојчиновић, Зорица Мршевић, Славица Стојановић и Јасмина Тешановић. Центру се убрзо придружила и Бранка Арсић, а потом и бројне друге сараднице. Било је то време великог ентузијазма, када су у Београду осниване многе женске групе; за све нас које смо се окупиле око Центра то је био пројекат основан насупрот владајућем национализму и ратној државној пропаганди. Све смо ми веровале како је и иначе било неопходно да се академски простор отвори према женским студијама, и све бисмо на томе радиле и у неким другим околностима. Али у условима деструктивне ратне, националистичке политике режима Слободана Милошевића, оснивање Центра било је и део ширег супротстављања тој политици. Слична је била и ситуација у Загребу, где је Центар за женске студије основан 1995. године, и за мене је била привилегија да будем део и тог Центра. Тако су Центри за женске студије постали моја упоришта у Београду и Загребу у покушају да и деведесетих година, рату упркос, живим у два града. Важно је рећи да су феминисткиње на простору некадашње Југославије све време остале у контакту, и да су њихова антиратна и антинационалистичка политика и деловање били изузетно важан, формативни део цивилне сцене.

У том смислу ваља разумети и пројекат покретања часописа *Женске студије*. Назив часописа, као и име Центра, били су део исте феминистичке политике, која је по нашем уверењу већ по себи била субверзивна у деведесетим годинама, обележеним интензивном репатријархализацијом друштва која се одвијала пред нашим очима као део стварања националистичке и ратне климе у друштву. Тим се проблемом тада посебно бавила Жарана Папић. Наравно, од самог почетка наглашавале смо како феминизам/феминизми и феминистичко бављење женским искуством нису само „женска ствар“, већ да се нужно тичу свих чланова једног друштва.

Центар за женске студије развијао се напоредо са развојем родних студија као „интердисциплинарне дисциплине“, уводећи нове теоријске приступе и нове теме истраживања, али је и даље задржао своје изворно име као сведочанство о својој историји и својој утемељености у феминистичкој теорији, што је мени приватно врло драго. Назив часописа је у међувремену промењен у *Генеро* са очигледном намером да се већ у имену повеже са појмом рода. Али, колико видим, сврха часописа је остала иста, а то је промоција феминистичких и родних теорија у најширем смислу речи, и легитимизација домаће продукције знања у тим областима. То је изузетно важно јер је часописна продукција важан део континуираног постојања и развоја једног академског подручја, посебно када је реч о дисциплини попут родних студија.

Овде треба дати једно важно објашњење за оне који не прате ову област. Почеле смо разговором о женским студијама, а дошле смо до родних студија. На даље, могли бисмо да говоримо и о студијима маскулинитета, о студијима сексуалности, и наравно, о *queer* студијама као посебној дисциплини, при чему смо се већ увелико удаљили од изворних женских студија. Питање именовања постало је у међувремену врло комплексно. Многе катедре у свету су се осамдесетих година преименовале од женских студија у родне студије; многе су основане као родне студије, да би се касније преименовале у студије рода и сексуалности. Катедра на којој ја радим на Централноевропском универзитету од оснивања 1994. године има појам рода у свом имену и то остаје њена битна одредница: то је прво био Програм за род и културу, а од 2000. постаје Одсек за родне студије. Нема сумње да постоје разлике у приступу и теоријским опредељењима међу појединим катедрама које се огледају и у политици именовања, али овде није о томе реч. Стога ћу ја овде користити одредницу „родне студије“ као широко схваћен појам који покрива обухватно подручје истраживања женских студија као и студија рода и сексуалности.

И Центар за женске студије и часопис Женске студије основани су у време распада СФРЈ и оружаних сукоба на простору Југославије. Како сте се као предавачице, уреднице/ауторке, феминисткиње позиционирале спрам тих догађаја?

Већ сам рекла да је Центар био део антиратног покрета, што је почетком деведесетих година значило и да је блиско повезан са другим женским и активистичким групама на цивилној сцени. Морам ипак да нагласим да су у антиратном покрету неке друге групе попут Жена у црном биле далеко истакнутије, али је подједнако важно разумети да ту улоге нису биле чврсто подељене. Већина жена на феминистичкој сцени била је везана уз неку групу, али је истовремено сарађивала и са другим групама, јавни догађаји су често припремани заједнички, било је важно реаговати и упорно, стално изнова, супротстављати се рату и насиљу. Деведесете су биле важне године за развој феминистичког покрета и у Србији и на просторима читаве бивше Југославије. Иако је Југославија била једина социјалистичка земља која је била отворена према другом таласу феминизма још од средине седамдесетих година, и имала читаву једну генерацију истакнутих феминистичких интелектуалки, тешко се може говорити о покрету, јер је феминизам остајао у релативно уском кругу. Тек са друштвеном кризом са краја осамдесетих и ратовима из деведесетих година постаје очигледно да су жене посебно угрожене и да морају да нађу одговор на то. Феминизам је био логичан одговор, па се почетком деведесетих година оснивају бројне женске групе које покривају читав низ активности, од СОС телефона преко Женског центра и Центра за девојчице до Женских студија и, нешто касније, Женске мреже. За некога ко жели да разуме ту историју важно је погледати текст Лепе Млађеновић, „Почеци феминизма – Женски покрет у Београду, Загребу, Љубљани“, који се може наћи на интернету. То је истовремено и врло значајан текст у борби против заборављања, које, рецимо, у овом тренутку, спроводе институције владе Србије када о својим иницијативама попут оснивања СОС телефона говоре потпуно занемарујући/бришући историју и искуства женског покрета.

Када је реч о Женским студијама желим да нагласим да смо ми веровале да је и образовна активност део активизма, што иначе и данас мислим. Предавати феминистичку теорију и афирмисати феминистичку епистемологију која подрива „сигурно“ знање и доводи у питање академске ауторитете у једној земљи и једном времену опседнутим националним вредностима, ратним циљевима и контролом јавне сфере свакако је за нас имало такво значење. На нашим предавањима полазнице су имале могућност да критички промишљају оно што су им медији, али и један значајан део традиционалне академије, нудили као неупитну истину о питањима идентитета, нације, историје, родних режима и

актуелне политике. Добијале су могућност да доведу у питање ауторитет онога ко је „у поседу знања“, односно у „поседу истине“ и теоријске алатке да промишљају посебности сопственог искуства. А добијале су и сасвим конкретна знања из подручја женских студија, која су иначе на универзитету била доступна само у оквиру предмета професорки попут Анђелке Милић, Жаране Папић или Марине Благојевић.

Дипломирали сте и докторирали општу књижевност у Београду, потом предавали књижевност из угла феминистичке теорије и критике у Центру за женске студије, те бирали како преводите теоријских и критичких текстова тако и домаће ауторске текстове о књижевности за објављивање у Женским студијама. Да ли бисте могли да нам кажете како су знања из женских/родних студија утицала на ваше читање и тумачење књижевности?

Мени лично заокрет ка феминистичкој књижевној критици дословно је променио однос према књижевности и према послу којим се бавим. Са феминизмом сам се први пут срела на магистарским студијама у Отави крајем седамдесетих година, када сам читала неке ране анализе социјалног положаја жена у Северној Америци. Са ароганцијом некога ко је долазио из југословенског „меког“ социјализма који је тада био у успону, чинило ми се да то са нама нема много везе. Проблем потискивања жена из сфере рада није био карактеристичан за Југославију, као ни проблем мањих плата за жене него за мушкарце (тако нешто заправо је било незамисливо). Осим тога, ја сам у то време била загрижена заговорница формалних приступа у књижевности, па ми рана гинокритика, која ми је у Канади тада била доступна, није била толико занимљива. Одупирала сам се помоћу истих оних аргумената које ће ми касније, раних деведесетих година, на часовима феминистичке књижевне критике на Централноевропском факултету, износити студенткиње из транзицијских земаља – да је гинокритика претерано идеологизована.

Феминистичком књижевном критиком почела сам да се бавим у осамдесетим годинама, када сам у Загребу бивала у прилици да се више дружим са феминистички оријентисаним ауторкама и да читам нову родно освешћену прозну продукцију. Пре тога сам се углавном бавила савременом поезијом, а формалистичке постулате о аутономији

књижевности и иначе је много лакше задржати када се бавите поезијом а не прозом. Али средином осамдесетих година појавио се читав низ нових књига за које ми је било јасно да их не могу адекватно протумачити појмовима који су ми до тада стајали на располагању. То су биле књиге које су тражиле феминистичко читање. Рецимо, ако искључите родну перспективу, тешко ћете објаснити посебну вредност прозе Милице Мићић Димовске унутар корпуса такозване „стварносне прозе“ која је доминирала у седамдесетим годинама или значај аутобиографског дискурса Ирене Вркљан у романима „Свила, шкаре“ и „Марина или О Аутобиографији“. Без феминистичке перспективе нисам могла да разумем сложеност бунтовних романа Биљане Јовановић, нити да оценим важност ране прозе Дубравке Угрешић. Та ми је визура била потребна и за читање поезије Радмиле Лазић. Из данашње перспективе, када покушавам са одмаком да проценим седамдесете и осамдесете године, уверена сам како је управо књижевност која је стилски и тематски призивала родно освешћену критику била међу књижевно најрелевантнијим деловима тадашње продукције. Али та се слика у осамдесетим тешко могла јасно видети. Видели су је уредници-визионари попут Ненада Поповића у Загребу, који је у тадашњем Графичком заводу Хрватске објављивао најзначајније хрватске списатељице и тако допринео обликовању „женског таласа“ у хрватској прози осамдесетих година.

Гледано из шире перспективе, седамдесете и осамдесете године су биле необично важне за феминистичку књижевну критику, која се у тим годинама обликује као поддисциплина унутар ширег подручја студија књижевности. У седамдесетим годинама она је подељена између две традиције, француске, утемељене у деконструкцији и лакановској психоанализи, и англо-америчке, која покушава преко гине критике да установи теоријску основу за своју дисциплинизацију. То је истовремено био и период у којем је формативна улога књижевне критике у обликовању феминистичке теорије била посебно видљива. Након тога, она се отвара према другим приступима, пре свега према постколонијалним теоријама и теоријама глобализације, а у новије време посебно и према теоријама афекта. Ово је, наравно, једна врло редукована слика, али желим њоме да нагласим како феминистичка књижевна критика остаје једна отворена и у добром смислу речи еклектична дисциплина која делује унутар једног ширег, интердисциплинарног подручја женских студија/родних студија, повезујући различите приступе и нудећи тумачења књижевних и других културних текстова која нису нужно уско везана уз студије

књижевности. Феминистичка књижевна критика има нужно и своју политичку димензију у истом оном смислу у којем ту димензију морају имати и други видови бављења феминизмом и феминистичком теоријом. Без обзира на конкретан метод анализе, она се критички бави природом родних идентитета и родних режима, и њиховим консеквенцама. Таква анализа може се односити на текстове утемељене на препознатљивом искуству, исто као и на могуће светове научне фантастике. Индикативно је да спекулативна проза представља једно од посебно значајних подручја родно освешћене литературе, јер омогућује критичко промишљање алтернатива постојећим родним режимима. Истовремено, преко књижевних текстова можемо боље разумевати и објашњавати репресивно деловање установљених односа, било у садашњем или у прошлим временима, и то не само преко родне перспективе, већ посматрајући категорију рода у односу са другим идентитетским категоријама и другим режимима социјалне опресије, попут расе, класе, етничитета, али и образовања, старости, и тако даље. У том смислу, желим да нагласим важност интерсекционалног приступа за студије књижевности. Са друге стране, унутар једног интердисциплинарног оквира не може се занемарити ни веза коју ваља успоставити између транснационалног феминизма и транснационалне феминистичке критике.

Све су ово велике теме, које упућују на то колико је широко подручје у којем се креће феминистичка критика, и истовремено показују како је тешко занемарити ову перспективу, посебно у читању савремених текстова, који често „траже“ да се у тумачење уведу појмови којима оперише феминистичка теорија. Књижевни текстови су по правилу „бржи“ од својих тумача; није реч само о једноставној логици да књижевни текстови претходе критичком читању, већ и о томе да књижевност – као и други видови уметничких пракси – на свој комплексни начин препознаје и артикулише социјалне промене за које теорија врло често тек касније успева да понуди тумачења. Књижевна продукција друге половине двадесетог века јасно нам показује да је родна свест постала једно од битних обележја света у коме живимо, као што нам књижевна продукција са почетка двадесет и првог века показује како појам човека у свету какав смо створили својим деструктивним понашањем захтева поновно промишљање које не може да искључи родну перспективу.

Најкраће речено, појам рода једна је од оних категорија које трајно мењају теоријску перспективу, у књижевности као и у другим областима истраживања. Као што након Фројда морате о сексуалности мислити другачије него што је то био случај пре њега, или што након Фукоа морате другачије размишљати о моћи, тако и увођење појма рода трајно мења начин на који мислимо о односима међу људима, и у литератури а не само у друштвеној стварности. Наравно, то не значи да се сви морају бавити психоанализом, да сви морају бити следбеници Фукоа, нити да се сви морају бавити феминистичком критиком. Али свако ко претендује на то да разуме савремену теорију, мора бити свестан значења појма рода и далекосежности импликација његове теоријске примене.

У последњих десетак година, конзервативна револуција и популизам, како у Америци тако и у Европи, довели су у питање темељне вредности универзитета: идеју демократије, академске слободе и социјалне правде. Добар пример представља недавни и још увек актуелни напад мађарског премијера Виктора Орбана (Viktor Orbán) на Централноевропски универзитет у Будимпешти. Да ли можете да нам кажете нешто више о томе из перспективе редовне професорке тог факултета, али и феминисткиње?

Централноевропски универзитет основан је 1991. као регионални универзитет, који се у међувремену развио у глобално оријентисану академску институцију која промовише академске слободе и идеје отвореног друштва. Напад на ЦЕУ видим као део ширег пројекта нелибералне демократије да стави под контролу универзитет као изходиште критичког мишљења. Тако је недавно у Мађарској одузета акредитација родним студијама као дисциплини, чиме су заправо укинута сви постојећи програми родних студија на универзитетима. Још средином августа ове године влада је покренула неку врсту консултација о статусу родних студија на мађарским универзитетима са очигледном намером да доведе у питање акредитацију постојећих програма из тог подручја. Иако су негативне реакције на ту иницијативу биле бројне, у октобру ове године објављена је листа подручја у којима се могу стицати академска звања у Мађарској у 2019/20. години, и на тој листи више нема родних студија. Ова одлука погодила је два универзитета: ЕЛТЕ,

који је један од највећих и најугледнијих мађарских универзитета, који је заправо прошле године први пут уписао генерацију магистраната из области родних студија, и ЦЕУ, који је имао своје двогодишње програме акредитоване и у Мађарској, и у САД-у. За ЕЛТЕ универзитет ова уредба значи укидање родних студија. За ЦЕУ ситуација је битно другачија, будући да сви наши програми имају и америчку акредитацију, Одсек за родне студије ће и даље наставити да предаје све своје програме. Могу стога да позovem све заинтересоване студенткиње и студенте да се јаве на ЦЕУ, јер ми управо примамо пријаве за 2019/20. годину.

Укидања акредитације програмима студија рода на државним факултетима представник владе Виктора Орбана објаснио је тиме да не постоји потреба за таквим студијама на тржишту рада, те да новац пореских обвезника треба усмерити на исплативије програме, али и додатним аргументом да родне студије нису „озбиљна академска дисциплина“. Пошто предајете управо на Одсеку за родне студије, како видите овај напад на родну равноправност, али и учинке женског и феминистичког покрета уопште?

Оно што се сада дешава са родним студијама у Мађарској јесте екстремна ситуација, али и до крајњих консеквенци доведен пример једног ширег напада на родне студије, опет говорећи у врло обухватном значењу тог појма. Ти се напади већ неко време одвијају у јавним сферама различитих земаља кроз нападе на такозвану „родну идеологију“, који долазе углавном из конзервативних и популистичких кругова. Сам израз „родна идеологија“ нема никакво озбиљније утемељење и његова је употреба углавном повезана са искривљавањем и отвореним потцењивањем производње знања која полази од појма рода као једног од основних критичких концепата. Израз се појавио у Латинској Америци, да би се врло брзо проширио по Европи, подржан популистичким медијима. При том је очигледно да се у пост-социјалистичким земљама додатно манипулише повезивањем рода и идеологије како би се имплицитно мобилизовала милитантна анти-социјалистичка пропаганда из раних деведесетих година и повезала са појмом рода као озбиљном друштвеном претњом. А по реакцијама у јавности изгледа да је та стратегија

врло успешна, јер се људи у име одбране од „родне идеологије“ мобилизују против Истанбулске конвенције или против женских репродуктивних права.

Посебно, међутим, забрињава што та врста потпуно неутемељене и криво постављане критике у последње време не остаје само у домену политичких и медијских дискурса, где је више него очигледно да дискредитовање појма рода служи обнављању патријархалних модела социјалних односа и социјалној контроли женских тела и женског рада. Као што показује и пример одузимања акредитације родним студијама у Мађарској, таква критика покушава да задобије и некакав легитимитет, што није ни једноставна ни занемарива појава. Невероватно је да се данас, после пола века током којих је подручје знања које овде широко именујемо као родне студије прошло све фазе академске дисциплинизације, произвело неке од најзначајнијих теоријских досега у задњих пола столећа као и читаве библиотеке књига које су трансформисале начин мишљења у хуманистици и друштвеним наукама, јављају они који мисле да се све то може довести у питање мање или више организованом негативном медијском кампањом и једном проблематичном флоскулом.

Па ипак, негативни ефекти те кампање су јасно видљиви. Реч је о појави која није безазлена и којој се ваља супротставити, јер су напади на родне студије заправо напади на основне академске слободе које данас треба да брани читава академска заједница. Истовремено, важно је разумети да сваки напад на женска права увек значи и напад на права свих других мањина, а пре свега на права ЛГБТ популације. Рекла бих да се, када је реч о родним студијама и о производњи родно освешћеног знања, налазимо у једном необичном, а истовремено изузетно важном тренутку великих опречности које ваља осветити. Женски покрети су активни и непрестано јачају, женска самосвест и самосвест мањинских група изузетно су јаке, и чини се да је претходних пола столећа у том погледу произвело дубинске промене у друштвима у којима живимо. Многе предрасуде које су још у педесетим и шездесетим годинама биле нормализоване до те мере да су остајале непримећене, посебно када је реч о дискриминацији према женама и мањинама, о расизму или о сексуалном насиљу, данас су једноставно неприхватљиве. Али истовремено видимо и да у многим друштвима паралелно са тим расте талас ретрадиционализације, и да се многа од тих стечених права доводе у питање. Улога самих жена у тим процесима посебна је тема коју овде нећу отворати. Али желим да кажем да смо ми, жене на просторима

некадашње Југославије, већ имале то искуство да се освојена права могу лако изгубити; рецимо, право на исту плату за исти рад. Управо зато морамо бити свесне да се позитивни учинци феминизма неће одржати ако се не будемо увек изнова бориле и борили за њих. Жене не могу себи да дозволе да стално почињу своју историју из почетка.

Завршила бих једним књижевним примером. У документарном филму *The Poetess* (2017) саудијска песникиња Хиса Хилал (Hissa Hilal) говори о свом учешћу у изузетно популарном такмичењу „Песник милиона“ у Абу Дабију, где је била прва жена која се пласирала у финале и завршила на трећем месту. Реч је о телевизијском програму у којем савремени песници говоре своју поезију, а оцењује их професионални жири и жири гледалаца. Програм је изузетно популаран, прати га 75 милиона гледалаца, што би већ по себи било довољно да о њему разговарамо. Но то је програм затворен за жене, па Хиса Хилал, новинарка и песникиња која наступа у хиџабу као „глас иза вела“, како о њој говоре у најави филма, очигледно подрива врло строге дискриминаторне родне односе. О филму бих овде могла надуго, али ћу рећи само две ствари уместо закључка. Једно је да победа Хисе Хилал није тек једноставни *happy end*; она је остала трећа јер су јој највише оцене дале судије, али не и гледаоци, а како сама каже, од почетка је знала да жени неће дати да „понесе заставу“, што је право победника. Док су сви други славили у топлој братству, она је такмичење напустила тихо, праћена тек једном женом, рођаком или пријатељицом, нисам сигурна. Њен циљ да нешто промени врло је далеко, и до тамо има много фаза и много победа и пораза. Али снагу да крене тим путем Хиса Хилал једним делом црпи и из родног сећања, на пример, на то да су бедуинске жене из њене породице пре неколико генерација имале неке слободе које су данас заборављене. Своју победу у такмичењу „Песник милиона“ Хиса Хилал је освојила говорећи своју поезију у жанру бедуинске поезије. Ако мислите да све то нема много везе са нама, јер су наше жене еманциповане, промислите поново. И пластична операција може бити вео, а истакнути положај у влади праћен прихватањем мушког модела моћи тешко може бити права еманципација. О томе нешто више из наше балканске и постјугословенске перспективе можете да прочитате у *Три зиме* Тене Штивичић.